

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.01.29

ӨӨЖ/УДК/UDC 930:002.6

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.005>

Г.У. Рашиева ^{*1}, Г.Ж. Орынбасарова ²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, E-mail: rashevag@mail.ru

²Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Шымкент қаласы
E-mail: orynbasarova.74@mail.ru

ТҮРКІСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНІҢ ДАМУЫ (1918-1925)

Аңдатпа

Мақалада 1918-1925 жж. Түркістан республикасындағы қазақ баспасөзінің дамуы жан-жақты архив материалдары негізінде қарастырылған. Қазақ халқын сауаттандыру жолында қазақ зиялылары басқа елдердегідей қазақ баспасөзін дамытуды бірінші орынға қойды. Әсіресе, Түркістандағы жергілікті халықтың сауаттылығын көтеру және оларға білім беру мәселесіне сол кездері ұлт зиялылары да өз бағасын беріп, республикадағы оқу-ағарту ісінде орын алған олқылықтар мен кемшіліктерді өткір сынға алды. Түркістанда шығарылған «Бірлік туы» газетінде жарияланған мақалалардың сарыны «Қазақ» газетімен үндес болды және Алаш қайраткерлерінің көрсеткен бағытымен жүргендігі туралы деректер мақалада архив құжаттарымен дәйектелген.

1922-1923 жылдары Ташкент қаласында өзбек тілінде «Түркістан», қазақ тілінде «Ақ жол», орыс тілінде «Туркестанская правда» және т.б. көптеген республикалық газеттер мен өзбек тілінде «Инкилоб», түрікмен тілінде «Түрікмен тли», қазақ тілінде «Шолпан» және т.б. айына екі рет шығатын журналдар жарияланып тұрды. Қазақ халқын бірлікке шақырған баспасөз қызметінің жергілікті халыққа маңызды қызмет атқарғандығына сараптама жасау үшін авторлар, архив құжаттарын кеңінен қолданып, баспасөз беттерінде жарық көрген мәтіндерді мақалада сол күйінде беріп ғылыми айналымға енгізіп отыр. Мақалада Түркістан республикасындағы қазақ баспасөзінің даму алғышарттары жан-жақты қарастырылып, бүгінгі көзқарас тұрғысынан сараланған.

Кілт сөздер: Түркістан республикасы, қазақ баспасөзі, зиялы қауым, большевиктер, кеңестік жүйе, демография, бірлік

Рашиева Г.У. ^{*1}, Орынбасарова Г.Ж. ²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: rashevag@mail.ru

²Южно-Казахстанский педагогический университет имени Өзбекәлі Жәнібеков,
г. Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: orynbasarova.74@mail.ru

РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОЙ ПЕЧАТИ В ТУРКЕСТАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (1918-1925)

Аннотация

В статье на основе комплексного архивного материала рассматривается развитие казахской прессы в Туркестанской Республике в 1918-1925 годах. В своей работе по просвещению казахского народа казахская интеллигенция, как и в других странах, уделяла первостепенное

внимание развитию казахской прессы. В частности, национальная интеллигенция того времени также дала свою оценку вопросу повышения грамотности местного населения Туркестана и предоставления ему образования, резко критиковала пробелы и недостатки в образовании в республике. Тон статей, опубликованных в газете «Бирлик туй», издававшейся в Туркестане, соответствовал тону газеты «Казах», а сведения о том, что деятели Алаша следовали указанному направлению, в статье подкреплялись архивными документами.

В 1922-1923 годах в Ташкенте издавались газеты «Туркестан» на узбекском языке, «Ак жол» на казахском языке, «Туркестанская правда» на русском языке и многие другие республиканские газеты, в том числе «Инкилоб» на узбекском языке, «Туркмен тли» на туркменском языке, «Шолпан» на казахском языке и др. журналы выходили два раза в месяц. Для анализа важной роли пресс-службы, призывавшей к единению казахского народа для местного населения, авторы в статье широко используют архивные документы, а также приводят в оригинале тексты, опубликованные в печати, вводя их в научный оборот. В статье всесторонне рассматриваются предпосылки развития казахской прессы в Республике Туркестан и анализируются они с позиций сегодняшнего дня.

Ключевые слова: Туркестанская Республика, казахская пресса, интеллигенция, большевики, советская система, демография, единство

Rasheva G.U. ¹, Orynbasarova G.Zh. ²

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Republic of Kazakhstan,
E-mail: rashevag@mail.ru

²South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov,
Shymkent, Republic of Kazakhstan, E-mail: orynbasarova.74@mail.ru

DEVELOPMENT OF THE KAZAKH PRESS IN THE TURKESTAN REPUBLIC (1918-1925)

Abstract

The article examines the development of the Kazakh press in the Turkestan Republic in 1918-1925 based on comprehensive archival material. In its work to educate the Kazakh people, the Kazakh intelligentsia, as in other countries, paid primary attention to the development of the Kazakh press. In particular, the national intelligentsia of that time also gave its assessment of the issue of increasing the literacy of the local population of Turkestan and providing them with education, sharply criticized the gaps and shortcomings in education in the republic. The tone of the articles published in the Birlik Tui newspaper, published in Turkestan, corresponded to the tone of the Kazakh newspaper, and information that the Alash figures followed this direction was supported in the article by archival documents.

In 1922-1923, the newspapers "Turkestan" in Uzbek, "Ak Zhol" in Kazakh, "Turkestanskaya Pravda" in Russian and many other republican newspapers were published in Tashkent, including "Inkilob" in Uzbek, "Turkmen Tli" in Turkmen, "Sholpan" in Kazakh and others. The magazines were published twice a month. To analyze the important role of the press service, which called for the unity of the Kazakh people for the local population, the authors of the article widely use archival documents, and also cite the original texts published in the press, introducing them into scientific circulation. The article comprehensively examines the prerequisites for the development of the Kazakh press in the Republic of Turkestan and analyzes them from the standpoint of today.

Keywords: Turkestan Republic, Kazakh press, intelligentsia, Bolsheviks, Soviet system, demography, unity

Кіріспе. Мақалада 1918-1925 жылдардағы Түркістан республикасындағы қазақ баспасөзінің даму алғышарттары мен қалыптасу тарихы қарастырылған. Зерттеу барысында еліміздегі баспасөз тарихының қалыптасуы осы Түркістан республикасында 1918-1925 жылдары басталғаны анықталды. Сонымен қатар қоғамның түрлі қайшылықтарын шешуде қазақ баспасөзінің атқарған қызметін ашып көрсетудің маңызы бүгінгі таңда қоғамның мәдени-рухани өмірінде орын алған тарихи оқиғаларды зерттеуге мүмкіндік береді. Түркістан өлкесінде қазақ баспасөзінің қалыптасу тарихы М. Шоқай, С. Қожанов, А. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Н. Төрекұлов, М. Дулатов және т.б. қазақ зиялыларының есімімен тығыз байланысты. Өлкеде кеңестер билігінің орнауы кезінде большевиктер тарапынан жергілікті халықты басқаруда жіберілген өрескел қателіктер осы баспасөз беттерінде қызу талқыланып, бір мақсатты көздеген қазақ зиялыларының ой-пікірлері арасында өзіндік байланыс орнатылды. Сондай-ақ Ғ.Тоғжанов, М.Жұмабаев, Ж. Аймауытов және т.б. әдеби шығармаларындағы таптық мәселе осы Түркістанда шығарылған «Ақ жол», «Бірлік туы» және т.б. газет-журналдарда жарық көргендігі мақалада ашып көрсетілген. Мақалада Түркістан республикасында қазақ баспасөзінде жарық көрген мақалалардың мазмұнына кең ауқымда ғылыми тұрғыда талдау жасалды. Мақала жазу барысында Түркістан республикасында қалыптасқан қазақ баспасөзі халыққа ақпарат жеткізуші қызметін атқарғандығы, ұлтымыздың жоғын түгендеу бағытында ұлттық мәдени-әдеби сауаттылығын арттыруға жағымды ықпал еткендігі анықталды. Шын мәнінде өлкедегі қазақ баспасөзі еліміздің саяси-әкімшілік және әлеуметтік-экономикалық дамуына енгізіліп жатқан жаңа өзгерістермен тығыз байланыста дамыды.

Кеңестік кезеңде Түркістан өлкесіндегі қазақ баспасөзінің даму тарихына біржақты баға беріліп, оның ел тарихында алған айрықша орны лайықты бағаланбады. Сол себепті 1918-1925 жылдардағы Түркістан республикасындағы қазақ баспасөзінің даму тарихы бүгінгі көзқарас тұрғысынан зерттеуді қажет етеді.

Өзектілігі. 1918-1925 жж. Түркістан республикасында қазақ баспасөзінің қалыптасуы ұлтымыздың сырлы шежіресінде жаңа қадамдардың басталуына негіз болды. Ондағы басты мақсат ұлтты ағартушылық жолға бағыттау мен ұлттық теңдік пен еркіндікке қол жеткізу болды. Онда бірлікке шақырған қазақ зиялыларының ортақ ой-пікірлері мен үкімет қаулылары жарияланды. Мақаланың мақсаты – Түркістан республикасында қалыптасқан қазақ баспасөзінің даму тарихын бүгінгі көзқарас тұрғысынан қорыту. Түркістан республикасында қазақ баспасөзінің атқарған қызметі сол кезеңде қажеттіліктен туындады және алаш қайраткерлерінің көтерген азаттық мәселесімен үндесті. Себебі өлкенің баспасөз беттерінде елдегі саяси-қоғамдық жағдаймен қатар кеңестер билігінің үндеулері де жарық көрді. Осы тұрғыдан алғанда Түркістан республикасындағы қазақ баспасөзінің даму тарихын зерттеу өзекті болып табылады. Авторлар, Түркістандағы қазақ баспасөзінің қызметі қоғамның қайшылықтарын халыққа жеткізу, санасын оятуға бағытталғандығын алға тартады. Баспасөз еркіндігін пайдаланған ағартушы қауым Түркістан республикасында «Бірлік туы», «Ақ жол», «Түркістан», «Шолпан» және т.б. газет-журналдардың жарыққа шығуына мұрындық болды. Бұл газет-журналдарда жарық көрген мақалалар халықтың санасын оятып, дүниетанымын байытуға әсер етті. Ұлтымыздың жанашыр азаматтары болған зиялы қауым қазақ баспасөзін дамытуда қазақ тілін бірінші орынға қойып ұлттық мәдениетті, ұлттық қозғалысты халықтың жадына сіңірді. Осы тұрғыдан қарастырғанда Түркістан республикасындағы қазақ баспасөзінің атқарған қызметін зерттеу өте маңызды.

Материалдар мен әдістері.

Материалдар. Мақалада 1918-1925 жж. Түркістан республикасындағы қазақ баспасөзінде жарық көрген мақалалардың түпнұсқасы берілген және отандық, шетелдік авторлардың тақырыпқа қатысты еңбектері ғылыми тұрғыдан талданған. Тақырыпты зерттеу аясында архив құжаттары кеңінен пайдаланылып, тақырып төңірегінде бір жүйеге келтіріліп, объективті тұрғыдан саралау басшылыққа алынды. Сондай-ақ, аталған кезеңде баспасөз беттерінде жарық көрген қазақ ағартушыларының мақалаларын қорыту жалпыға ортақ тарихилық, жүйелік, оларды ғылыми тұрғыда зерделеу сияқты әдіс-тәсілдер негізінде жүзеге асырылды.

Әдістері. Нысанаға алынған тақытыпты зерттеу барысында оқу-ағарту жұмыстарының теориялық-методологиясын қарастыру өте маңызды. Мысалы, Н.Төреқұлов өз еңбегінде аталған кезеңдегі жаппай сауатсыздықпен күресу, кәсіби білім беруді ұйымдастыру, ғылым мен мәдениеттің дамуындағы нақты және теориялық мәселелерін қарастырып, оның методологиялық негіздерін жасайды [1]. Сол сияқты К.Н. Нұрпейісовтың [2] жекелеген зерттеулері қазақ зиялыларының ағартушылық саласына сіңірген қызметтері туралы методологиялық тұрғыдан қарастырған.

Өзбек ғалымы С.С. Агзамходжаевтың «Түркістан автономиясы тарихы» [3] атты еңбегінде, 1918-1925 жж. Түркістандағы қазақ зиялыларының ағартушылық саласындағы қызметі уақыт өте келе ондағы оқу орындарының оқу-материалдық базасының нығаюы мен ғылыми-педагогикалық мамандардың даярлануына әсер еткендегі кеңінен қарастырылған. Автордың аталған еңбегінде 1918-1925 жж. Түркістандағы қазақ зиялыларының баспасөз беттерінде жарық көрген мақалалары әлі де арнайы зерттеуді қажет ететіндігінің маңыздылығы қарастырылған.

Өзбек тарихшысы К. Каракаевтың «Кеңестік Өзбекстандағы ғылымның дамуы» атты еңбегінде [4], Түркістандағы қазақ баспасөзінің даму тарихына қатысты мол деректер топтастырылған. Бұл деректердің тарихи маңыздылығы Түркістандағы қазақ баспасөзінің даму тарихының ашылмаған қырларының мол екендігін байқатады.

Орыс ғалымы К.Е. Бендриковтың «Түркістан халықтық білімінің тарихы очеркі» атты еңбегінде [5]: Түркістан Халық Ағарту комиссариаты жанында жұмыс жасаған Қазақ ғылыми комиссиясында болған қазақ ағартушылары жергілікті халықтар арасында интеллектуалдық тұрғыда өте қуатты болды және құрамы жағынан да ерекше болды, - деген тұжырым жасайды.

Түркістандағы қазақ зиялыларының ағартушылық қызметіне байланысты Ж.Амантаев [6], Р.Б.Сүлейменов, Х.И.Бисенов [7], А.И.Сембаев [8], С.Бисембаев [9], Б.А.Төлепбаевтардың [10] еңбектерін ерекше атаған жөн. Себебі, Түркістан өлкесінде оқу-ағарту саласында еңбек еткен қазақ зиялыларының қызметтері туралы жазылған Ж. Амантаевтың еңбегі алғашқы еңбектер қатарында. Сондай-ақ Түркістан өлкесінде халық шаруашылығын дамыту жолындағы қазақ зиялыларының сүбелі үлесі Р.Б. Сүлейменов пен Х.И. Бисеновтың зерттеуіне арқау болған. Түркістан өлкесінде алғаш ашылған жоғары оқу орны Орта Азия мемлекеттік университетінің жасақталуы барысында кадр мәселесінің жетіспеушілігі мен білім беруде тілге қатысты орын алған қиындықтар туралы деректер А.И. Сембаевтың кітабында берілген. Түркістан өлкесінде ашылған оқу орындарының келешекте Сырдария мен Жетісу аймақтарында ашылуына жағымды ықпал еткендігі С. Бисембаев пен Б.А. Төлепбаевтың еңбектерінде деректік құжаттар негізінде сараланған.

Нәтижелер және талқылау.

1918-1925 жж. қазақ зиялыларының ағартушылық қызметі баспасөз беттерінде жиі жарияланып, назарда болды. Аталған кезеңде Түркістан өлкесінде Кеңес өкіметін орнату барысы таптық күреске ұласты. Жергілікті зиялы қауым өкілдері большевиктердің жасаған қылмыстарын жұртшылыққа «Бірлік туы» газеті және жергілікті баспасөз беттері арқылы дәлелдеуге тырысты. 1917 жылдың тамызынан 1918 жылдың сәуіріне дейін 29 саны жарық көрген «Бірлік туы» газетіне М. Шоқай, С. Қожанов, Қ. Болғанбаевтар басшылық жасады. «Бірлік туы» газетінің алғашқы сандарын алған Орынбордағы «Қазақ» газеті «Ішкі хабарлар» деген айдарында келешекте бұл газет жала жапқан марқұм «Алаш» газетіндей болмай, қазақ-қырғыздың шын қызметкері, шын жолбасшысы болсын! – деп жазды [11, 1 б.].

«Бірлік туының» бастапқы екі нөміріне – М. Шоқайұлы, мұнан кейінгі он төрт санына – Х.Болғанбайұлы, он алтыншы санынан соңғы нөмірлеріне дейін – С. Қожанұлы редакторлық жасаған. Жалпы алғанда «Бірлік туы» газетінің ұстанған бағыт-бағдары туралы мәліметті Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» туындысында айтылған.

«Бірлік туының» 1917 жылғы 12 қарашадағы 15-ші санында газетке Орынбордан жолданған Бөкейханұлы, Байтұрсынұлы, Дулатұлы, Бірімжанұлы, Ғұмарұлы, Досжанұлдарының «тілгірамы» басылған. Онда 5 желтоқсанда Орынбор қаласына әр уезден екі зиялы адамды өкіл қылып жіберу

сұралған. Бұл әйгілі жалпы қазақ-қырғыз сиезіне шақыру еді. Тарихи жиын өз дәрежесінде өтеді. Алайда, 1918 жылы қаңтарда Орынборды қайта большевиктер алып, ізгі мақсаттың бәрін тасталқан етті. «Қазақтың» 260-саны 17 қаңтарда шықты да, мұнан соң басылуын амалсыз тоқтатты. Ал, 261-саны 23 шілдеде бір-ақ шықты. «Қазақ» 1918 жылы қыркүйек аяғында мүлде жабылды. Яғни, жеті айдай шықпай тұрған. «Бірлік туының» 1918 жылы 9 сәуірдегі 28-санында Ахмет пен Міржақып: «Қазақты» уақытша тастап отырамыз. Тірі болсақ, алаш қызметінен неш уақыт бас тартпаймыз» - деп жазды [12, 67-68 бб.].

Осы деректерге назар сала отырып, газеттің Қоқан автономиясын, кейін Түркістан автономиясын да қолдап, түрік мұсылмандарының тұтастығы үшін күрескендігін көреміз. Сонымен қатар, бұл газет большевизмге қарсы шығу арқылы Алаш идеясын қабылдап, жалпы қазақ сиезінің шешімдерін орындауды мақсат еткен.

Оны газеттің 1918 жылы 29 қаңтардағы 21-санында жарияланған С.Қожановтың мақаласынан көруге болады. Онда ол былай деген: «25 нойабырда жалпы Түркістан мұсылмандарды болып «бәлшеуіктерге бой ұрмаймыз» деп, Хохант шаһарында сиез жасап, афтаномия ығлан етіп еді. Бәлшеуіктер бұған да жол тапты. Бұл жол: «Афтаномияны Түркістанның байлары һәм молдалары ғана істеп отыр. Кедейлердің қатысы жоқ, олар біздің жақта. Соның үшін біз бұл афтаномияны танымаймыз» деп отыр.... 25 декабірде Хохантта жұмыскері бар, егіншісі бар, тағы сиезде Түркістан афтаномиясын жақтап, бәлшеуіктерге қарсы қаулы жасап еді. Бұған да ... дәлел көрсетті... Бүтін Сырдария облысы қазақ-қырғызы ғинуардың 6-сында Түркістан шаһарында сиез жасап, Түркістан афтаномиясын жақтап, бәлшеуітерге қарсы қаулы жасады. Енді бәлшеуіктер ... тағы ... жалтарып шыға келді» - деп, Түркістанда большевиктер жүргізіп отырған әділетсіздікті ашына айтады. Мысалы, олар түркістандық қой терісін жамылған отаршылдарға, көзі қарайған орыс пролетариаты мен крестьяндарына сүйеніп, ойларына келгенін жасаған... [13, 2 б.].

С.Қожанов өзінің мақаласы арқылы большевиктердің қылмысын әшкерлейді. Ол 1918 жылы 15 наурыздағы №25 санында жазған «Тұла бойлары қан сасиды» атты мақаласында былай дейді: «Бірлік туы» газетінде: «13 ғинуардан 10 фиуралға дейінгі күндер Түркістан халқының есінен өмірінде шықпас. Ол күндері адам-хайуан өзінің бет-аузын Түркістан халқына ашық көрсетті», - деп бастап, жалпы жұрт басына түскен қиындықтың себеп-салдарына үңіледі. Қаламгер Қоқандағы қырғынның жайын қабырғасы қайыса отырып жазады да, соңында: «Сорлы Түркістан! Сен кеше «Бостандық болды, теңдік күні туды» деп қашанғы жоғалтқан еркіндігіңе талпынып едің ғой. Сен Русияның үлкен өзгерісінің буына желігіп, баяғы айбыны күшті Темірің мен ақылы дана Бабырларыңды есіңе алып едің ғой. Жоқ, босқа алданғансың! Шеттен келген бұл буменен үлкен теңдік тірілмейді. Сен ол теңдікті шын өксіп, анық сағынған болсаң, өзгеріс буы саған әл болмайды», - деп қорытынды жасайды [14, 3 б.].

Ал, «Бірлік туы» газетінде «Арғын баласы» деген бүркеншік атпен жазған автор «Қазақ халқының дұшпандары» атты мақаласында елді ауызбірлікке, Алаш туының астына жиналуға шақырады. Осы еңбекте «Қазақ» газетін жапқан, Алаш автономиясы істеріне тиым салған кезінде «Жалбағаев» болып жүріп шоқынып, «Степанов» деген фамилия алған Жангелдин мен патша охранкасының тыңшысы қызметін атқарған Мұхамедияр Тұңғашин туралы дәлелді мәліметтер айтылады.

Мақаладан: «Заман ол кулардың дегенінше тұрмас. Ол азуы алты қарыс Николайды да тақтан тайдырған заман ғой. Қазақ халқы да жоқ болып құрып қалмас. Көп кешікпей бұл бұзықтар қазақ сотының алдында жауап берер һәм тиісті жазасын тартар», - деген жолдарды оқимыз [15, 2 б.].

«Бірлік туы» газеті тек саяси мақалалар ғана емес, фельетон, өлең сияқты мәдени-ағарту салаларына қатысты мәселелерді жариялап тұрған. Айталық, мұнда М.Дулатовтың шап-шағын, уытты «Николайға шағым хат» атты фельетоны жарық көрген [16, 1 б.].

М.Дулатовтың бұл мақаласында Ресейдегі патша құлаған соң, қазақ жеріндегі Ресей шенеуніктері мен олардың жандайшаптары сынға алынады. Сондай-ақ, газет бетінде 1917 жыл 25 қарашада жарық көрген С.Қожанұлының «Қайтейін?» [17, 3 б.], 1918 жылы 30 наурыздағы

Б.Майлыұлының «Не жаздым, Құдай?» [18, 1 б.] атты өлеңдері елдің ауыр халін суреттеп, большевиктердің билігінен түңіледі.

Міне, 1917-1918 жылдары жарияланған бұл мақалалар «Бірлік туы» газетінің «Қазақтың» жолымен жүргенін аңғартады. Осыған байланысты 1918 жылы «Бірлік туы» газеті большевиктер тарапынан қысымға алынып, ақыры жабылады.

Осындай қиын кезде Н.Төреқұловтың «Ақ жол» газетінің жарық көруіне атсалысқан іс-әрекеті ерлікке пара-пар екенін С.Сейфуллиннің 1937 жылы Л.Мирзоянның атына жазған хатынан аңғаруға болады. Онда былай делінген: «1920 жылы Москвада өткен РСФСР Кеңестерінің VIII съезі тұсында мен бір жолдаспен Жангильдин жолдастың бөлмесіне кірген кезде, онда Рысқұлов пен Төреқұлов жолдастар отыр екен. Сол кезде Төреқұлов Түркістан АССР-нің астанасы Ташкентте қазақтардың «Ақ жол» атты газетін ұйымдастырғанын және оны Ташкентке шақыртылған белгілі жазушы Мыржақып Дулатов басқарып отырғаны жөнінде айтып мақтанды. Мен болсам оған шыдамай кетіп былай дедім: «Сенің газетінің аты ақгвардияшыл және «беделді» жазушы Дулатовта ақгвардияшыл. Менің бұл айтқаныма Рысқұлов күлсе, Төреқұлов бозарып кетті [19, 257-258 бб.].

Осы тұста «Ақ жол» газетінде арнайы Мағжан Жұмабаев туралы мақала шығып, онда Түркістан өлкесінде оның өлеңдер жинағы басылып шыққандығы туралы хабарланады [20, 4 б.]. Дегенмен, М.Жұмабаевтың шығармаларынан түрікшілдікті байқаған Түркістан коммунистері оны жан-жақтан сынға ала бастайды. Осы арада Ж.Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы туралы» атты сыни мақаласын ерекше атап өту қажет. Ташкенттегі қазақ студенттеріне баяндама ретінде жасалған бұл мақала 1923 жылы «Лениншіл жас» журналының 5-санында жарияланды. Аймауытов атаулы мақаласында Жұмабаевтың ақындық шығармашылығын, Маркстің «Сананы тұрмыс билейді» деген ойын басшылыққа ала отырып, Жұмабаевтың өмір жолы мен қалыптасу эволюциясын қоғам ахуалымен байланыстыру жолымен қарастырады. Осыдан әр адамның, әр ақынның өрісі бірінші – заманға, екінші – туып-өскен әлеуметіне, үшінші – нәсіліне байлаулы деген тұжырымға келеді. Сондай-ақ, қазақ жұртында тап жігі, байлар, кедейлер табы деген мүлде жоқтығын назарға алып, Ж.Аймауытов М.Жұмабаевтың ақындығын таптық тұрғыдан талдауға қарсылық білдіреді.

Өйткені, Ж.Аймауытов М.Жұмабаевты тап жырлаушысы емес, ұлт жанды ақын деп көрсетеді. Ж.Аймауытов мақаласында М.Жұмабаев өлеңдерінің мән-мағынасын кезенді түрде талдайды. Алдымен қайраткер оның «Ғалия» медресесінде, одан 1913 жылы Омбыдағы мұғалімдер семинариясында оқыған тұсында шығарған «Туған жерім – Сасықкөл», «Анама», «Жауынгер жыры», «Қараңғы дауылды түн», «Орал», т.б. өлеңдеріне тоқталып, бұлар патшаның отаршылдық саясатына қарсы жазылған өлеңдер деп көрсетеді. «Мағжан терең ойдың ақыны емес, нәзік сезімнің, тәтті қиялдың ақыны, ол кедейдің ақыны емес, ұлт ақыны» – деп қорытындылайды [21, 3 б.].

Ж.Аймауытовтың М.Жұмабаев ақындығына қатысты айтылған ой-пікірлері артынан қазақ әдебиетшілері арасында үлкен пікірталас туғызады. Тіпті, 1926 жылы Мәскеудегі Кеңес Одағы елдерінің кіндік баспасынан Ғаббас Тоғжановтың «Жүсіпбектің сыны, Мағжанның ақындығы туралы» атты кітабы жарық көреді. Кітаптың негізін Тоғжановтың 1925 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған «Көркем әдебиет туралы марксистдер не дейді?», «Мағжан совет тұсында», «Мағжанның жақсылығынан біз безбейміз?» деген мақалалары құрайды.

Аталған еңбекте Тоғжанов М.Жұмабаевтың ақындық шығармашылығы турасында білдірген Аймауытов ой-тұжырымдарын таптық қағида тұрғысында сынға алады. «Қазақта тап жоқ, тап ақыны да жоқ» деген Ж.Аймауытовтың пікірін баса көрсете келіп, «Мағжан ұлтшыл, түрікшіл, жаңагерлікке қарсы күншығысшыл ақын.

Міне, Жүсіпбектің Мағжан туралы айтатын пікірі осы... Жүсіпбектің ойынша қазақ коммунистері өздеріне жақпаған ақынды өртеп жібереміз деп айтатын сықылды. Жүсіпбекте жұмысымыз жоқ, қалай десе де еркі ғой. Бірақ дені дұрыс коммунист мұны айтпайды... Құрметті, Жүсіпбек сыншы! Коммунистер өздерінен басқа ақынды өртеп жібереді деп таусылмай-ақ қояйық.

Өртенген ақын болса, біз өртемейміз, заман өртейді, тарих өртейді», - дейді [22, 19-22 бб.]. Расында да, өткен істі саралап, таразылау үнемі уақыт пен тарих үлесіне түсетіні анық.

1923 жылы Орынборда Қадырбаев Сейдазымның орысшадан қазақшаға аударуымен «Қылмыс заңы» жарияланған болатын. Осы себепті іле-шала уақыттан соң «Жауыздық низамнамасының» жарыққа шығуы ұлт зиялылары арасында үлкен талас тудырады. Әсіресе, «Низамнамада» көрсетілген 171-бап төңірегінде үлкен пікірталас болады. 171-бапқа келетін болсақ, онда: «ойнас (проституция) үшін, жеңгелікке жүргенге (әйел тауып берушілерге), долық (әйел ұстаушылықтарға) ұстаған һәм әйелдер жинағанға малы бүтіндей, ия жарым-жартысы қазынаға алынып, үш жылдан кем емес уақытқа кіріптарлық бой ұрылады», - делінеді [23, 1 б.].

Міне осы бапқа байланысты қазақ зиялыларының ой-пікірлері Ташкентте басылып шыққан «Ақ жол» газетінің бірнеше санында жарияланып, қызу пікірталас жүргізіледі. Алдымен, «Ақ жолдың» 436-санында М.Дулатовтың «Мадияр» бүркеншік есімімен берген «Жауыздық низамнамасы» атты мақаласы жарық көреді.

Мұнда Дулатов негізінен «Низамнамаға» егжей-тегжейлі сын береді. Ал 171-бапқа қатысты айтқанда, ол баптың «проституциядан» «ойнас» деп аударылуының өзі дұрыс еместігін, сондай-ақ бұл бапты мүлде заңға кіргізуге болмайтындығын атап көрсетеді.

Артынша, 19 маусымда шыққан «Ақ жол» газетінің 449-санында Дулатовқа жауап ретінде Түркістан Республикасының Юстиция Халық комиссариатының алқа мүшесі Оразбаев Әбдірахманның мақаласы жарияланады. Мақалада республиканың Білім Кеңесі, білім Комиссарлары, мұсылман газеттері мен күншығыс және қазақ-қырғыз институтының өкілдерінің қатысуымен арнайы мәслихат өткізіліп, Дулатовтың атаулы сыни мақаласында көрсетілген кемшіліктер жан-жақты талқыға алғандығы айтылады.

Дулатовтың егер 171-бап заңға енсе, ел арасында «пәленшенің әйелі ойнас қылады, түгеншенің әйелі жеңгелікке жүреді» деген мазмұндас арыздар көбейіп кеткендігін айтқан пікіріне «Низам» ойнасты, ойнас үшін жеңгелікке жүруды жауыздық деп білетіндігін, ал бұл Дулатовқа жақпаса, Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіне «Низам» қолайсыздығын, қазақтың өтірік арыз берушілері көп екендігін айтып арыз берсін десе, Дулатов оған мүмкіндігінше былайша жауап береді: «... Жаһанша мен Әбдірахманбектің ойынша Закон деген нәрсе «айдалада ақ отау, аузы-мұрны жоқ отау»... Закон деген нәрсе халықтың тұрмысынан, салтынан алған емес пе?» [23, 3 б.]. Мінеки, бұл мәселе төңірегінде осындай жағдайда туындаған кең көлемді пікірталасқа сол уақытта Ташкентте Қазақ Ағарту институтында ұстаздық еткен Ж.Аймауытов та қатысады. Оның «Қазақта «жезөкше» бар ма?» атты мақаласы «Ақ жолдың» 496-санында жарияланады. Қайраткер мұнда әйел денесін сату Еуропа халқында, үлкен қалаларда барлығын, ал осы «жезөкшелікті» туғызатын тұрмыс талқысы мен тіршілік таласы деп айқындайды. Кәсібі мал бағу, егін салу сияқты Сарыарқа елінде «жезөкшелік» жоқтығын, сондықтан бозбалашылық пен жеңгетайлыққа «ойнас» деп қарау дұрыс еместігін айтады.

Одан әрі үлкен қала, теміржол маңында тұратын тұрмыстары онша емес, не болмаса, мал табуға қызыққан қазақ әйелдерінде «жазөкшелік» жоқ еместігін, ондай әйелдер, әсіресе, Ташкент, Ақмешіт сияқты үлкен қалаларда жәрмеңке өткізілетін уақытта жиі кездесетіндігін баса көрсетеді. Мақала соңында Ж.Аймауытов «... қазақтарда «жазөкше» бар, не жоқ деп кесіп айтуға болмайды. Оны жерінің ауасына, елінің салтына, кәсібіне қарап шешу керек. Қазақтың соты қалада да, далада да бар. «Жезөкшелік» қылмысын қарастыру қалалы жердегі соттардың жұмысы болуы керек. Қырдағы, ел ішіндегі соттарға қолдануға тура келмейді» – дейді [24, 2 б.].

Өкінішке орай, бүгінгі күні бұл мәселе қалалы жерде де, ауылды аймақта ла туындап отыр. Ендеше, Аймауытов көрсеткеніндей, бұны қалалы, ауылды жерге бөліп қарамай, жезөкшелікті бүтіндей заңға енгізу қажет. Кезінде М.Дулатов айтқандай, қазіргі уақыттағы қоғамда жезөкшелік жоқ деп ешкім кесіп айта алмас. Өйткені, бүгінгі біздің ортамызда бұл құбылыс кең етек алғаны әркімге-ақ аян.

«Ақ жол» газетінде Түркістанда орын алып отырған саяси және мәдени-ағартушылық мәселелерді талқылауда және оның өсіп өркендеуіне С.Қожановта өз үлесін қосты. Ол Халық-

Ағарту комиссары ретінде «Ақ жол» газетіне ғана емес, республикада баспасөз және бұхаралық ақпарат құралдарының дамуына ерекше көңіл бөлді. С.Қожановтың комиссариатты басқарған тұсында, яғни, 1922-1923 жылдары Ташкент қаласында өзбек тілінде «Түркістан», қазақ тілінде «Ақ жол», орыс тілінде «Туркестанская правда» және т.б. көптеген республикалық газеттер мен өзбек тілінде «Инкилоб», түрікмен тілінде «Түрікмен тли», қазақ тілінде «Шолпан» және т.б. айына екі рет шығатын журналдар жарияланып тұрды.

Қандай жауапты қызметте жүрсе де, С.Қожанов ағартушылық қызметін тастамаған қайраткер еді. Оның «Қармақшы мектебі» («Ақ жол», 1921 ж. 16 қаңтар), «Халық ағарту-оқу майданына күшті аудару керек» («Ақ жол», 1922 ж. 21 қазан), «Соқырдың тілегені екі көзі» («Ақ жол», 1923 ж. 27 мамыр), «Оқу жұмыстары жұртшылықтың туы, жұртшылыққа құрал болуға тиіс» («Ақ жол», 1923 ж. 8 ақпан), «Орнықты шын жұртшылық ағарту арқылы ғана табылады» («Ақ жол», 1923 ж. 10 ақпан), «Қазақ-қырғыздың ұлт мектебін жасауға кірісіндер» («Ақ жол», 1923 ж. 31 наурыз) атты мақалалары осыған дәлел. С.Қожановтың бұл мақалаларында оның ағартушылық көзқарастары әр қырынан көрініс тапқан және республикадағы ағарту ісіндегі кемшіліктер мен кейбір қателіктерді ашық көрсетілген.

С.Қожанов жариялаған мақалаларының қай-қайсысы да ең алдымен күнделікті тіршіліктің талаптарына, ағарту майданының сұраныс-сауалдарына жедел жауап беруімен бағалы. С.Қожановтың тұсында Халық Ағарту комиссариаты «Ағарту хабаршысы» «Коммунистік мәдениет» атты журналы мен газетін шығарған [25, 104 п.].

Ә.Қоңыратбаевтың көркем әдебиетке келуі де және алғашқы шығармашылық қызметі осы «Ақ жол» газетінде басталған. 1923 жылы «Ақ жол» газетінің бетінде Ә.Қоңыратбаевтың «Ботагөз» атты шағын әңгімесі де жарық көрген. Бұл жылдары ол «Шолпан» (редакторы – И.Тоқтыбаев), «Ақ жол» (редакторы – С.Қожанов), «Жас қайрат» (редакторы – Ғ.Мұратбаев) секілді газет-журналдарда корректор, түнгі редактор, шығарушы қызметтерін атқарады. Сонымен қатар жас зерттеушінің қазақ халқының фольклор мұралары мен этнографиялық ерекшеліктеріне қатысты еңбектері «Жас қайрат» журналының бетінде жарыққа шығып тұрған. Солардың қатарында «Елдің күлкілі әңгімелері», «Шын таз», «Жұмбақтар», «Қазақтың құдалық жөніндегі кәдесі, ырым жора-жоралары» атты материалдарды атасақ та болады [26, 59 п.].

1920-1925 жылдар аралығында қазақ халқының «Ақ жол» газетінен басқа 1923 жылы Х.Досмұхамедовтың бастамасымен ғылыми көпшілікке арналған әдеби альманах - «Сана» журналы шығады. Х.Досмұхамедұлы ғылыми-көпшілік, әдеби-альманах журналын шығаруды 1922 жылы Қазақ ғылыми комиссиясының жоспарына енгізген болатын.

Нәтижесінде Мемлекеттік Ғылым Кеңесі Хәлел Досмұхамедұлының дәлелді ұсыныстарын қолдап, оның жоспарына қаржы бөлу туралы шешім қабылдайды. Осыдан кейін Х.Досмұхамедұлының ұйымдастыруымен Қазақ ғылым комиссиясының ұжымы журналды баспадан шығаруға күш салады. «Сана» журналының мақсаты туралы Х.Досмұхамедұлы былай деп жазған еді: «Сана, шындығында, журнал емес, бөлек басылып шықпайтын уақ білім сөздерінің жиынтығы. Оқу кітабын жазу қиын жұмыс, ұзаққа созылатын. Жиі шығарып тұру қолымыздан келмегендіктен, білім беретін уақ сөздерді жиып, журнал ретінде шығарып тұруды ойладық» [27, 1-5 б.]. Осындай қиын істі басқара отырып, Х.Досмұхамедұлы баспасөздің көркемдік сапасына, ғылыми тереңдігіне, әдеби тартымдылығына, тақырыптың өзектілігіне, сауаттылығына көп көңіл бөлді. Осы тұрғыдан Х.Досмұхамедұлының білікті маман, баспагер, редактор және талғамы өте жоғары тұлға екенін көреміз.

1923 жылы шыққан журналдың алғашқы санында «Сананың» бағдарламасы жарияланады. Бұл бағдарлама бойынша «Сана» журналы педагогикалық құрал ретінде де сипатталған. Журналдың бір санының сметалық шығыны мен мазмұн көрсеткіштері былай белгіленді: «Журналдың көлемі шамамен 8 баспа табақ, ал таралымы – 200 дана. Журналға берілетін тақырыптар төмендегідей етіп бөлінді:

- А) ғылыми-педагогикалық тақырыпқа – 3 баспа табақ;
- Б) көркем-әдебиет тақырыбына – 3 баспа табақ;

В) этнографиялық тақырыбқа – 1 баспа табак;

Г) басқа тақырыптарға – 1 баспа табак.

Сонымен қатар журнал шығаруға кеткен шығын мөлшері алтын ақшамен жылына – 6632,60 сом, айына – 552,76 сомды құрады [28, 22 п.].

Алайда қаржының тапшылығы, маман қаламгерлердің аздығы тағы басқа жағдайларға байланысты «Сана» журналы 1924 жылы жабылып қалады. Небәрі он жеті-ақ саны жарық көрді. Мәселен, 1922-1923 жылдары Ташкент қаласында қазақ тілінде «Ақ жол» газет, «Шолпан» атты журналдың шығып тұруына негіз қалаған.

1923 жылы желтоқсанда Т.Рысқұловтың басқаруымен Тұраткомның жиналысы болып, Халық ағарту ісіне көмектесу Бюросы мен Мәдени кеңестің алдына тұрған міндеттер кең түрде талқыланып, оған мерзімді баспасөзде мынандай тақырыптарға мақалалар жариялау тапсырылады.

Атап айтқанда, ескі және жаңа мектептердің арасындағы айырмашылық; халық ағарту ісі және елдің экономикасы; техникалық білім және өнеркәсіп; білім және бостандық; жеке ынтаның рөлі; мұғалім және мектеп; оқулық және мектеп; мектеп және көшпелілердің міндеттері; мектеп және диқандардың міндеттері; мектеп және «Қосшы» одағының міндеттері; мектеп және зиялы қауым; мектеп және жергілікті өкімет орындарының міндеттері және тағы басқалары [29, 95 п.].

Сондай-ақ, Т.Рысқұлов басшылығы кезінде барлық мемлекеттік актілер – қаулылар, декреттер, заңдар – қазақ, өзбек, қырғыз, тәжік, түрікмен және орыс тілдерінде жүргізіле бастайды.

1923 жылы 21 қарашада газет тілшісіне берген жауабында Т.Рысқұлов бұл мәселе туралы былай деп атап көрсетеді: «Істі жергілікті тілдерде жүргізу және мемлекеттік аппаратқа осы тілдерді жетік білетін адамдарды қамту мәселесі – КСРО-ның республикалары мен автономиялы облыстарының қазіргі өмірінің ең негізгі мәселе болып табылады. Бұл міндеттің іске асырылуы – ұлт мәселесін шешуді негізгі сәті болып табылады [30, 386 б.].

Одан әрі Т.Рысқұлов Түркістан Республикасында қабылданған мемлекеттік істерді жергілікті тілдерде жүргізу бағдарламаның дер кезінде қабылданғанын атап көрсетеді. «...Түркістан Республикасы үкіметі соңғы нұсқау баяндалып отырған мәселеге айқындық беріп, кеңес аппаратын жергіліктендіру жұмысының бағытын белгіледі. Тіл туралы №130-шы қаулы соңына дейін іске асырылуы тиіс», - дейді Т.Рысқұлов [30, 386 б.]. Сол кезде, яғни, 1924 жылы республикада 46 газет және 22 журнал шығып тұрған [31, 367 б.]. Бұл газет-журналдардың барлығы ұлт мүддесіне қызмет етудің негізгі бағыттарын анықтап, өлкенің білім алушы жастарын жергілікті баспасөз қызметін дамытуға шақырды.

Қорытынды. Мақалада Түркістандағы қазақ баспасөзінің даму тарихында қазақ зиялыларының ағартушылық қызметі мен олардың мәдениет саласына қосқан еңбектерінің маңыздылығының кең тарихнамасы бар екенін аңғартады. Аталған кезеңдегі халықтың білім деңгейінің өсуіне баспасөз қызметінің әсері архив құжаттарындағы деректермен нақты дәйектелген. Сонымен қатар тарихи-қоғамдық саланы қамтыған баспасөз қызметінің даму тарихы мен әдістері жан-жақты зерделенді.

Большевиктердің билікке келуінен кейінгі жылдарда ұлттар арасында ұлттық мүдденің халықтық, халықтар достастығы, коммунистік партия деген ұрандармен алмастырылуынан кейін, ұлттық мақсатта халыққа қызмет еткен газет-журналдар мемлекет тарапынан қатаң қадағалауға алынып, түбегейлі өз жұмыстарын тоқтатты. Өзіндік эволюциялық даму жолымен дамыған Түркістандағы қазақ баспасөзінің қызметі өзгеріске ұшырады. Өз уақытында халыққа қажетті қызмет көрсеткен баспасөз қызметіндегі ұлттық, бірлік, азаттық сияқты бағыттар бүгінгі күнге дейін маңыздылығын жойған жоқ. Сондықтан, қазақ баспасөзінің даму тарихын алдағы уақытта зерттей түсу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Төреқұлов Н. Шығармалар. Сочинения. - Алматы: Қазақстан, 1997. - 320 б.
2. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы: Ататек, 1995. - 256 б.

3. Агзамходжаев С.С. История Туркестанской автономии: (Туркистон Мухторияти). – Ташкент: Ташкент ислам университети, 2006. – 268 с.
4. Каракаев К. Развитие науки в Советском Узбекистане. – Фрунзе: АН КиргССР, 1962. – 234 с.
5. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1917 годы). – Москва: Академия педагогических наук РСФСР, 1962. – 602 с.
6. Амантаев Ж. Развитие высшего образования и науки в Казахстане. – Алматы: Казучпедгиз, 1957. – 210 с.
7. Сулейменов Р.Б. Бисенов Х.И. Сүлейменов Р. Бисенов Х. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. – Алматы: Наука, 1967. – 422 с.
8. Сембаев А.И. Очерки по истории казахской советской школы. – Алматы: Казахское государственное учебно-педагогическое издательство, 1958. – 325 с.
9. Бейсембаев С. Ленин и Казахстан. – Алматы: Казахстан, 1968. – 490 с.
10. Тулепбаев Б.А. Торжество ленинских идей социалистического преобразования сельского хозяйства в Атедней Азии и Казахстане. – Москва: Наука, 1971. – 482 с.
11. Ішкі хабарлар // Қазақ. – 1917. – 17 шілде.
12. Қамзабекұлы Д. Руханият. (Мақалалар мен зерттеулер). – Алматы: Білім, 1997. – 272 б.
13. Қожанов С. Түркістанда орыс сиездері // Бірлік туы. – 1918. – № 21.
14. Болғанбайұлы Қ. Тұла бойлары қан сасиды // Бірлік туы-1918. – № 25.
15. Аргын баласы. Қазақ халқының дұшпандары // Бірлік туы-1918. – № 24.
16. Дулатұлы М. Николайға шағым хат // Бірлік туы. – 1917. – № 14.
17. Қожанұлы С. Қайтейін? // Бірлік туы. – 1917. – № 16.
18. Майлыұлы Б. Не жаздым, Құдай // Бірлік туы. – 1918. – № 27.
19. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. 1918-2007 жж. – Алматы: Елшежіре, 2008. – Т. 4. – 472 б.
20. Қазақ ақындары // Ақ жол. – 1924. – № 420.
21. Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы // Ленишіл жас. – 1923. – 25 қаңтар.
22. Тоғжанов Ғ. Жүсіпбековтың сыны, Мағжанның ақындығы туралы. – М., 1926. – 71 б.
23. Дулатов М. Баяғы, жауыздық нызамнамасы // Ақ жол. – 1924. – № 463.
24. Дулатов М. Тағы да сол жауыздық нызамнамасы // Ақ жол. – 1924. № 464.
25. Центральный государственный архив Узбекской республики. Ф. – 39, Оп. – 1, Д. – 407. Л. – 104. //Журналы Заседания Коллегии Наркомпроса.
26. Центральный государственный архив Узбекской республики. Ф. – 372, Оп. – 1, Д. – 407. Л. – 59. //Выписка из протокола Заседания Коллегии НКВД Турк.АССР.
27. Досмұхамедұлы Х. Журнал туралы // Сана. – 1923. – № 1. – 1-5 бб.
28. Центральный государственный архив Узбекской республики. Ф. – 34, Оп. – 1, Д. – 2096. Л. – 22. //Доклад главного Госуд. Учен.Совета.
29. Центральный государственный архив Узбекской республики. Ф. – 17, Оп. – 1, Д. – 417. Л. – 95. //Журналы Заседания Совнаркома Туркестанской Республики.
30. Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 448 б.
31. Вахабов М. Формирование узбекской социалистической нации. – Ташкент: Фан, 1961. – 420 с.

References:

1. Torekulov N. Opera omnia. Compositiones. – Almaty: Kazakhstan, 1997. – 320 p.
2. Nurpeisov K. Alash et Alashorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 p.
3. Agzamkhodzhaev S.S. Historia Autonomiae Turkestan: (Turkestan Mukhtoriyati). – Tashkent : Universitas islamica Tashkent, 2006. – 268 p.
4. Karakaev K. Explicatio scientiarum in Soviet Uzbekistania. – Frunze: Academiae scientiarum Kyrgyz SSR, 1962. – 234 p.

5. Bendrikov K.E. *Historia educationis publicae in Turkestan (1865-1917)*. -- *Moscoviae : Academiae scientiarum paedagogicarum RSFSR*, 1962. – 602 p.
6. Amantaev Zh. *Progressus superiorum educationis et scientiae in Kazakhstan*. - *Almaty: Kazuchpedgiz*, 1957. - 210 p.
7. Suleimenov R.B. Bisenov Kh.I. Suleimenov R. Bisenov Kb. *Semita socialistarum culturalium retro populorum progressio*. – *Almaty: Nauka*, 1967. – 422 p.
8. Sembayev A.I. *Index historiae scholae Sovieticae Kazakh*. – *Almaty: Kazakh State Educationis et Pedagogicae Publishing Domus*, 1958. – 325 p.
9. Beisembayev S. *Lenin and Kazakhstan*. - *Almaty: Kazakhstan*, 1968. - 490 p.
10. Tulepbayev B.A. *Triumphus Lenin notionis socialistarum transformationis agriculturae in Asia Meridiana et Kazakhstan*. – *Moscoviae: Nauka*, 1971. - 482 p.
11. *Interna nuntia // Kazakh*. - 1917. - 17 Iulii.
12. Kamzabekuly D. *Spiritualitas. (Articuli et investigationes)*. – *Almaty: Educationis*, 1997. – 272 p.
13. Kozhanov S. *Russian siyaz in Turkestan // Unity flag*. - 1918. - N. 21.
14. Bolganbayuly K. *Corpora olent sanguinis // Unity flag* -1918. - N. 25.
15. filius Argyn. *Inimici Kazakh populi // Unity flag* -1918. - N. 24.
16. Dulatuly M. *Epistola querelae ad Nikolaum // Unity flag*. - 1917- N. 14.
17. Kozhanuly S. *num redeo? Unity flag //*. - 1917. - N. 16.
18. Mailyuly B. *Quid scripsi, Deus Vexillum // Unity flag*. - 1918. - N. 27.
19. *Heu motus. Collectio documentorum et materiarum*. 1918-2007 - *Almaty: El-Shezhire*, 2008. - T.4. – 472 p.
20. *Kazakh poetarum // Ak Zhol*. - 1924. - N. 420.
21. Aimauytov Zh. *De poetica Magzhan // Leninist iuventus*. - 1923. - 25 Ianuarii.
22. Togzhanov G. *Zhusupbekov reprehensio, de poesi Magzhan*. – *Moscoviae*, 1926. – 71 p.
23. Dulatov M. *Idem, Statutum crudelitatis // Ak zhol*. - 1924. - N. 463.
24. Dulatov M. *Item eadem carta cru- // Ak zhol*. - 1924. N. 464.
25. *Archivum Civitatis Centralis Reipublicae Uzbekistaniae*. F. - 39, Op. - 1, D. - 407. L. – 104. // *ACTA Conventui Tabulae Commissariatae Educationis Populi*.
26. *Archivum Civitatis Centralis Reipublicae Uzbekistaniae*. F. - 372, Op. - 1, D. - 407. L. - 59. // *Excerpta ex minutis conventus NKVD Tabula Turkic ASSR*.
27. Dosmukhameduly Kb. *De emporium // Conscientia*. - N. 1. - pp. 1-5.
28. *Archivum Civitatis Centralis Reipublicae Uzbekistaniae*. F. - 34, Op. - 1, D. - 2096. L. - 22. // *Relatio principis civitatis. Concilium Vaticanum*.
29. *Archivum Civitatis Centralis Reipublicae Uzbekistaniae*. F. - 17, Op. - 1, D. - 417. L. - 95. // *Acta Conventui Consilii Commissarii Reipublicae Turkestanae*.
30. Konyratbayev Carmina. Turar Ryskulov: *Publicum, politicum et publicum officium. Tempus Turkestanum*. – *Almaty: Kazakhstan*, 1994. – 448 p.
31. Vakhobov M. *Uzbekorum Institutio socialistarum nationis*. – *Tashkent: Fan*, 1961. – 420 p.